

De moertering op de Zeeuwse eilanden

60 C. Dekker

Inleiding

De zoutwinning wordt door Reygersberch in zijn kroniek van Zeeland, die in 1551 het licht zag, omschreven als volgt: “dwelc was derrincmoer uut die schorren in Zeelandt te delvene ende in asschen te branden, welcke asschen men siedende was met sout water in de keeten ende also gesoden wesende, worde schoon wit sout”.¹ Reygersberch definieerde in de verleden tijd en terecht, want in zijn tijd bestond er nog wel een bloeiende zoutindustrie in Zeeland, maar geen moertering meer. Reygersberchs definitie houdt drie basishandelingen in: delven, branden en zieden. De moer werd gedolven op de schorren, vervolgens verbrand, waarop de as werd vervoerd naar speciale inrichtingen, de zoutketen, waar de as vermengd met zout water werd gezoden, dus gekookt, in grote pannen.

In de 15e eeuw werd in plaats van *zout van grauwen zelte* (moerzout) meer en meer *sout van sout* (aangevoerd grof zout uit zuidwest Europa) in de zoutketen verwerkt. De industrietak bloeide in de 16e eeuw nog volop in de Zeeuwse steden en was waarschijnlijk in Goes, Reimerswale en Tholen de voornaamste inkomstenbron en gaf ook in Middelburg, Arnemuiden, Vlissingen en Zierikzee werk aan velen, maar de grondstof was niet langer inheems. Er voltrok zich toen een merkwaardige economische cirkelgang, om de woorden van de economisch-historicus Sneller te bezigen: scheepvaart uit het westen voerde grof zout aan, de Zeeuwse industrie zuiverde de ruwe grondstof, het witte gezoden zout werd bij de haringvisserij gebruikt en de haring diende weer als retourvracht voor de schepen, die het grove zout hadden aangevoerd.² Overigens, hoe groot de omzet was weten wij niet, de omvang van de industrie kennen we niet en de handel blijft in het vage. Zo er één onderwerp op bestudering door een economisch-historicus ligt te wachten dan is het wel de Zeeuwse zoutindustrie in de 15e en 16e eeuw. We weten wel iets. Op grond van gegevens die Mertens voor het Vlaamse Biervliet verschaftte komen we daar voor 1422/23 op een jaarproduktie van inheems zout van 66.000 hl, dat voor 90% werd geëxporteerd.³ Op grond van analyses van grondmonsters kwam Ovaa voor Zuid Beveland tot de vaststelling dat een moerlaag van 80 cm dikte 15 kg zout per m³ opleverde oftewel 120.000 kg per ha.⁴

De moertering

Ons interesseert vooral de eerste handeling van Reygersberchs definitie, de eigenlijke moertering, het delven dus. Daarop hoefde niet noodzakelijkerwijs zelnering of panning te volgen, want de moer kon ook als brandstof dienen. Moer is veen, zeggen de woordenboeken, maar wij zouden toch wel eens van naamkundigen willen vernemen of beide woorden zuiver synoniemen zijn of dat er toch een verschil in betekenis tussen beide is. In geografisch opzicht is dat verschil er zeker. De gebieden waar het woord ‘moer’ gebruikelijk is, onderscheiden zich duidelijk van de streken waar ‘veen’ het gewone woord is. Maar is het dan louter toevallig

1 J.J. Reygersberch, *Dye Cronijcke van Zeelandt* (Antwerpen 1551), 40.

2 Z.W. Sneller, *Walcheren in de 15e eeuw* (Utrecht 1917), 109.

3 J.A. Mertens, ‘Biervliet, een laatmiddeleeuws centrum van zoutwinning (1e helft XVe eeuw)’ *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 18(1963), 106-217.

4 I. Ovaa, ‘De zoutwinning in het zuidwestelijk zeekleigebied en de invloed daarvan op het landschap’, *Historisch jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* 3 (1977), 85-97. Over het Zeeuwse zout zie men verder: J.A. Goris, *Etudes sur les colonies marchandes méridionales à Anvers (1488-1567)* (Leuven 1925), 465 e. v.; W.S. Unger, ‘De scheepvaart der Bretons naar de Walchersche reede in de 15e en 16e eeuw’, *Bijdragen Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6e reeks 8 (1925), 225-244; W. Brulez, ‘De zoutinvoer in de 16e eeuw’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 68(1955), 181-192; H. van der Wee, ‘De groei van de Nederlandse haringindustrie en het raadsel van het Zeeuwse zout (14e-16e eeuw)’, *Jaarboek Oudheidkundige Kring ‘De Vier Ambachten’* 1964-65, 18-28, en enkele bijdragen in *Het zout der aarde* (Hengelo 1968), waarvan we noemen: I.J. Bruggmans, ‘De zoutpilaar van Nederlands economische ontwikkeling’, 53-80; R.J. Forbes, ‘Zoutzieden door de tijden’, 189-220 en R.B. Hartevelt, ‘Zoutwinning en zoutzieden in Nederland’, 267-306.

dat de 'moer' meestal gedolven en verbrand werd en het 'veen' in eerste instantie als bouw- en weiland werd gebruikt? Gysseling lijkt een radicaal antwoord op deze vraag te geven. In zijn *Toponymisch woordenboek* verklaart hij, tegen alle andere woordenboeken in, het woord 'moer' als 'turfwinningsterrein'.⁵ Dit schijnt aardig met de feitelijke toestand overeen te komen. Het probleem dat we hier opwerpen toont echter aan dat niet alleen de verwerking van het produkt, maar ook de winning van de grondstof van het zout om een moderne studie vraagt.

De moertering was het eigenlijke 'moeren', het 'darink delven' (darink of derrie is een synoniem van moer dat in Zeeland veel werd gebruikt) was het naar de oppervlakte brengen van de moer, die bijna overal was afgedekt door een dikke laag klei. Was de vorming van het zoet(of brak)waterveen in Holland en Utrecht blijven doorgaan tot aan de ontginning ervan in de 11e en 12e eeuw en lag het daar praktisch aan de oppervlakte, in Zeeland hadden de Duinkerke-I- en II-transgressies – om die begrippen nog maar eens te gebruiken – de vorming van het zoutwaterveen sinds de late 3e eeuw gestopt en bedekt door een dikke laag slib, waarop vervolgens schorren waren ontstaan.⁶ De ontginning in Zeeland was dan ook het omzetten van schorgrond in bouw- en weiland en had niets met het onderliggende veen te maken. Omgekeerd had het gebruik van het veen er niets met ontginning te maken. Wel werd het veen al door de vroegste occupanten ontdekt en ten nutte gemaakt. Bekend zijn de mooie resten van zoutovens uit ca. 200, die bij 's-Heer Abtskerke gevonden zijn,⁷ bekend is ook de schenking van Godebert in 776 aan de abdij van Lorsch van 17 *culinas ad sal faciendum* in Zeeland, vermoedelijk op Schouwen.⁸ *Culinae* zijn zoutketen, waarin dus toen al zout in pannen werd gezoden. Ook de abdij van Nijvel had in de 10e eeuw in Zeeland al *terrae ad sal faciendum*.⁹ Dit zijn toevallig bewaard gebleven attestaties, maar wij mogen ervan uitgaan dat in de vroege middeleeuwen het bezit van grond in Zeeland voor de abdijen met hun gesloten economieën behalve voor de wolproductie aantrekkelijk was voor de zoutwinning.

Of ook de zeer schaarse plaatselijke bevolking toen al moerde om zout te verkrijgen ten eigen bate weten wij niet, maar er werd wel gemoerd voor brandstof. Wij mogen dat opmaken uit een Arabische bron uit de 10e eeuw. Ibrâhîm b. Ya'qûb, een jood uit het Arabische Spanje, beschreef de indrukken van een reis waarbij hij ook Utrecht aandeed.¹⁰ "Utrecht in het land van de Franken", zo zegt hij, "is een grote stad met een uitgebreid territorium" en hij doelt hier kennelijk op het omvangrijke diocees. Wat hem daarin trof kan niet op de naaste omgeving van Utrecht slaan, noch op de zandgronden ten oosten ervan en zelfs niet op Holland, maar past geheel in het beeld dat wij ons kunnen vormen van het 10e-eeuwse Zeeland, toen ook deel uitmakend van het Utrechtse diocees. Wij laten Ibrahim aan het woord: "Het land is er doordrenkt van zout en ongeschikt om planten of gewassen voort te brengen. De bewoners voorzien in hun onderhoud door kudden en de melk en de wol daarvan. Omdat er geen hout beschikbaar is om te stoken, nemen zij ter vervanging om zich te verwarmen een soort leem. Tegen de zomer gaan zij naar hun weiden, waar dan niet zoveel water meer op staat en hakken met houwelen die leem in de vorm van briketten, ieder naar wat hij nodig heeft. Vervolgens leggen ze die te drogen in de zon, waardoor ze veel lichter van gewicht worden. Steek je ze aan, dan branden ze zoals hout en geven een levendige en erg warme vlam, zoals je dat ziet bij de blaasbalg van de glasblazer. Het verbrande stuk laat geen koolresten achter, maar alleen as". Het is alsof we de schaapherders van de Sint-Baafsabdij te Gent bezig zien bij hun nog vaak tijdelijke behuizingen op de oneindige schorrevlakten van het totaal boomloze Zeeland.

Ook in de volgende eeuwen zullen de dan permanente bewoners van de inmiddels ontstane dorpen en de steden Middelburg en Zierikzee zich niet anders verwarmd hebben dan door te moeren. Ieder naar behoefte, zoals in de 10e eeuw, maar er moet toch ook al vroeg, zou men zeggen, een zekere handel in moer zijn ontstaan, want niet iedere stedeling was in staat tot delven of had bezitsrechten op moerland. De bronnen laten ons hierover in de steek. Alleen kon bij de bodemkartering in gebieden waar de 11e- en 12e-eeuwse vloedten huisgehouden hebben en waar in die tijd opnieuw een laag klei werd afgezet, gekonstateerd worden dat onder die klei

5 M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* (Tongeren 1960), I, 701.

6 C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971), 16-24.

7 Ova, 'De zoutwinning', 86. Zie van dezelfde auteur 'Het landschap van Zeeland in de Romeinse tijd', *Archief Zeeuws Genootschap* 1971, 11-21, en J.A. Trimpe Burger, *Jaarverslag Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1972, 26.

8 A.C.F. Koch en J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 3 dln. (Assen-Maastricht 1970-1992), (afgekort: *OHZ*), I, nr. 5 (16-8-776).

9 *OHZ*, I, nrs. 20 (8-7-877) en 22 (26-7-897).

10 A. Miquel, 'L'Europe occidentale dans la relation arabe d'Ibrâhîm b. Ya'qûb (Xe siècle)', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 21(1966), 1048-1064.

gemoerd was, dus in de 11e eeuw of eerder.¹¹ Merkwaardig is dat in de 12e eeuw in Vlaanderen een aantal dorpen met het bestanddeel 'moer' in de naam voor het eerst vermeld wordt,¹² terwijl in Zeeland, waar dan de parochiestichting in volle gang is, geen enkel dorp naar de moer is genoemd. Ook later niet. Was moer zo gewoon dat men er niet aan dacht er naar te vernoemen? Die veronderstelling gaat nauwelijks op, want naar land, zand en schor zijn wel dorpen vernoemd. Of was de moer toch maar een bijkomstig element in het leven van de 12e-eeuwse Zeeuwen en maakte de uitbating ervan maar een gering deel uit van hun werkzaamheden? In de kern van westelijk Zuid-Beveland stelden de bodemkarteerders vast dat buiten de zandige kreekkruggen verreweg de meeste percelen geheel of gedeeltelijk zijn uitgemoerd.¹³ Dat lijkt te wijzen op een enorme activiteit, maar uitgespreid over vier of vijf eeuwen valt dat mee. De vraag is wanneer we die activiteit moeten situeren. In de 8e en 10e eeuw was er al moertering en dus waarschijnlijk ook in de tussenliggende 9e eeuw, terwijl de ligging van de dorpen en de loop van de wegen in de poelgebieden doen vermoeden dat ten tijde van de ontsluiting in de 11e en 12e eeuw ook de moertering mede bepalend heeft gewerkt.¹⁴ Jammer overigens dat de schriftelijke bronnen voor wat de 12e eeuw betreft nog zwijgen. In 1203 vernemen we van het bestaan van een kreek in Oost-Zuid-Beveland, die Morlode (= moerkreek) heet, en van het aangrenzende land Morlodenisse. Dat werd toen eigendom van de Cisterciënzerabdij Ter Doest, die korte tijd later ook het aangrenzende, 750 gemeten grote, gebied Schoudeemoer verwierf en daar zelfs een grangia stichtte.¹⁵ Gedurende de eerste helft van de 13e eeuw werden door de heren van Kruijningen en anderen vele gemeten moer aan de abdij overgedragen en de oorkonden maken duidelijk verschil tussen land en moer. Land werd blijkbaar als bouw- of weiland gebruikt en moer om er in te delven. Men zou verwachten dat de abdij daarmee is doorgegaan en dat zij om die reden de moergrond ook heeft gekocht, maar dat is niet het geval. De enige rekening van de abdij Ter Doest uit de middeleeuwen die bewaard is, uit 1315, toont ons de grangia van Schoudeemoer als een landbouwbedrijf zonder inkomsten uit moerdelving,¹⁶ zodat wij wel moeten concluderen dat de abdij de grond juist – goedkoop – heeft gekocht om hem om te zetten in bouwland. Dit komt overeen met wat de bodemkarteerders constateerden in het nabijgelegen Waarde, waar volop gemoerd is toen het nog in cijns werd gehouden van de abdij van Nijvel, maar niet meer toen het in 1187 door de Cisterciënzerabdij van Ten Duinen werd overgenomen en bedijkt.¹⁷ Het komt ook overeen met een opvallende leegte op de moerteringskaart van de poelgebieden van West-Zuid-Beveland, op de plaats waar de landen van de grangia Monsterhoek van Ter Doest gelegen waren. Daar is niet of nauwelijks gemoerd. Ter Doest volgde dus duidelijk een anti-moerteringspolitiek, die ook scherp tot uiting komt als de abdij in 1237 Bommenede op Schouwen in erfpacht uitgeeft met de uitdrukkelijke bepaling dat de erfpachters zonder vergunning van de abdij *ad salinam sive ad zel sive ad darinc effodiendi non habeant potestatem*: zij mogen dus niet moeren!¹⁸

Schoudeemoer ontkwam, doordat het aan Ter Doest behoorde, aan het lot dat het aangrenzende gebied trof, tot Reimerswale toe. In de late 14e en de 15e eeuw was het een enorm, woest moerasgebied geworden, dat bekend stond als de Wilde Moeren en wel 10.000 gemeten groot was. Het diende nergens meer toe dan tot visvangst en vogelvangst en als voorwerp van voortdurende angst dat het lage moeras door een dijkdoorbraak met de Schelde gemeen zou komen te liggen.¹⁹ De Wilde Moeren in Oost-Zuid-Beveland moeten al lang vóór het einde van de 14e eeuw uitgedolven zijn geweest en vermoedelijk lag het hoogtepunt van het delven er in de 13e eeuw, de tijd waarin de abdij van Ter Doest Schoudeemoer voor algehele uitputting behoedde, of nog vroeger, in de 12e eeuw. De defensieve bedijking van de Zeeuwse eilanden, die vanaf het tweede kwart van de 12e eeuw plaats vond, schijnt niet direct van invloed op de moertering te zijn geweest. De bijna witte vlek op de genoemde moerteringskaart van West-Zuid-Beveland voor het land dat pas vanaf circa 1180 in handen van Ter Doest kwam, wijst uit dat de omringende percelen in hoofdzaak na 1180 zullen zijn vergraven.

11 G.G.L. Steur, I. Ova en J. de Buck, *De bodemgesteldheid van het noord-westelijk deel van Zuid-Beveland (Wolf-aartsdijk, etc.)*, (Wageningen 1957) Stiboka, intern rapport 458, 24, t.a.v. de Goese Polder; G.G.L. Steur en J. de Buck, *De bodemgesteldheid van het waterschap Waarde* (Wageningen 1957) Stiboka, intern rapport 365, 3, t.a.v. Waarde.

12 Moer (Wachtebeke), Moer (Oorderen), Moere (Gistel), Moere (Veurne), Moerbeke (Aalst), Moerbeke (Duinkerke), Moerkerke (Brugge), en Moerzeke (Dendermonde); ook Moergestel in Noord-Brabant past in dit rijtje, Gyseling, *Toponymisch woordenboek*, I, 701.

13 Dit wordt geïllustreerd op het moerkaartje van het westelijk deel van de Brede Watering bewesten Yerseke, bijlage bij K. van der Meer, I. Ova en J. de Buck, *De bodemgesteldheid van de Brede Watering bewesten Ierseke* (z.p. 1952) Stiboka, intern rapport 292, gereproduceerd bij Dekker, *Zuid-Beveland*, 34.

14 Dekker, *Zuid-Beveland*, 34-37.

15 Dekker, *Zuid-Beveland*, 159 e.v.

16 C. Dekker en J. G. Kruisheer, 'Een rekening van de abdij Ter Doest over het jaar 1315', *Handelingen Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 133(1967), 273-305.

17 Steur en De Buck, *Bodemgesteldheid Waarde*, 3; Dekker, *Zuid-Beveland*, 140-143, 149.

18 *OHZ*, II, nr. 583 (8-2-1237).

19 Dekker, *Zuid-Beveland*, 162, 601.

Moeren volgens het Zeeuwse landrecht

De notie dat de moertering funeste gevolgen had voor het land was toen al aanwezig. In het Zeeuwse landrecht, dat in de tweede helft van de 12e en in de eerste helft van de 13e eeuw groeide en dat in de keuren van 1217 (helaas verloren) en 1256 gecodificeerd werd, komt dit tot uiting. De keur van 1256 bevat enkele bepalingen ten aanzien van het moeren. Als iemand moert *in den lande dair men den grave syne bede off gevet, hy sal 't betren in tsgraven genaden*.²⁰ Hieruit spreekt de bekommernis van de graaf dat het gemoerde land financieel minder waard werd. Consequent conform dit besef handelde overigens ook de graaf niet. Nog in 1276 schonk Floris V aan Floris van Henegouwen 100 gemeten moer bij Elkerzee op Schouwen, *ad fodiendum*, dus om te moeren.²¹ Maar hij voegde er aan toe: als dit land *forte, in posterum*, dus 'misschien, later', in cultuur gebracht zou worden, dan zouden de tienden voor Floris van Henegouwen zijn. Het is alsof de graaf hoopte dat er niet, of niet al te diep, gemoerd zou worden.

Veel verder gaat de bepaling in de keur van 1256 dat wie moert bij de heerweg of de zeedijk boete moet betalen: aan de ambachtsheer 10 schellingen en aan de graaf een pond, terwijl voor een ambachtsheer die dat doet een boete van twee pond aan de graaf wordt voorzien. Een afzonderlijke bepaling geldt voor degene die *darinc delft dair men sal of bernet*, hij moet een belasting betalen, die legschat wordt genoemd, te weten van elke kuip zout 10 schellingen. Die belasting op commercieel moeren is aanzienlijk hoger dan de boete op het moeren voor eigen brandstof. Dat het verschil moeilijk na te gaan was spreekt uit een vonnis van de hoge vierschaar van Zeeland uit 1454, dat een hoge boete stelt op het vervoer van darink van de ene parochie naar de andere: 60 pond zwarten, in te winnen door de dijkgraaf, die daarvan 10 procent mag houden.²² Eigen brandstof werd niet interlokaal vervoerd, darink om de ovens voor de zoutindustrie te laten branden daarentegen wel.

Er is nog een interessante bepaling in de keur van 1256 en wel betreffende het moeren buitendijks: wie dat doet binnen 30 roeden van de zeedijk moet de hoge boete van drie pond aan de graaf betalen, ongerekend de legschat. Verder was het buitendijks moeren blijkbaar vrij, mits betalend de legschat. Omstreeks het midden van de 13e eeuw werd er in Zeeland dus zowel binnendijks als buitendijks gemoerd, maar er bestonden al sancties. Zij werden opgelegd uit zorg voor het directe financiële belang van de graaf en uit vrees voor het verzakken van dijken en wegen. Het gegeven van de sancties doet vermoeden dat in de toekomst het binnendijks moeren zal afnemen ten voordele van het buitendijks moeren. En dat is precies wat onze bronnen uit de 14e eeuw suggereren.

Het buitendijks moeren

Sinds het einde van de 13e eeuw kennen wij veel teksten met betrekking tot moerland, maar dan voornamelijk buiten de oude kernlanden. Het zijn veelal moerconcessies in de ene of andere vorm, bedoeld voor het moeren met commercieel doel. Uit die teksten blijkt dat er in de 14e eeuw soms gewoon gemoerd werd op de schorren. Dat is ook het beeld dat is vastgelegd door het bekende 16e-eeuwse schilderij in het stadhuis van Zierikzee, dat waarschijnlijk teruggaat op een ouder voorbeeld (afb.1). Soms werkte men met bergjes van weggegraven bovengrond, 'opdrachten' genaamd, om de darink op te kunnen drogen, soms ook werd om het moerwerk een dijkje gelegd, een 'moerdijk'.²³ Voor dat laatste was een vergunning nodig van de graaf, een octrooi tot bedijking, in dat geval niet *tot enen coornlande*, maar *tot enen moerlande*. We hebben er veel oorkonden van. Sommige uitgiffen ter bedijking geschieden *ten moerdijcxen rechte*, dus conform het recht dat voor moerdijken gold, maar ik betwijfel of dat in een geschreven rechtstekst gegoten was. De hoofdzaken van dit recht laten zich echter wel reconstrueren. Bepalingen over de staat en het onderhoud van de dijken en over de afwatering zullen niet streng zijn geweest, want een bedijking om te kunnen moeren was niet als permanent bedoeld.

20 OHZ, III, nr. 1135.

21 OHZ, III, nr. 1713 (15-1-1276).

22 R. Fruin, *De keuren van Zeeland* (Den Haag 1920) Werken O.V.R., 2e reeks, 20, 130.

23 A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, I, (Den Haag 1905), 277 e.v. (sub voce darinkdelven). Hier worden ook veel bedijkingsoctrooien geciteerd.

Afb. 1. Zelnering nabij Zierikzee afgebeeld op een schilderij aanwezig in het gemeentehuis te Zierikzee. Eerst werd bij laag water buitendijks veen gestoken (midden). Na het drogen van de veenkluiten werden deze verbrand, het zogenaamde zelbarnen (links). Als de as vervolgens met zeewater was uitgeloofd of vermengd, werd de pek in metalen pannen ingekookt door de zoutzieders of 'pannemannen'. Dit gebeurde in zoutketen (rechts). Foto: Collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland.

64

In plaats van bepalingen over het grafelijk schot, de normale belasting op de grond binnendijks, ging het in het 'moerdijks recht' om de legschat, een belasting op het zout, die in principe grafelijk was maar krachtens grafelijke concessie ook door anderen kon worden geheven. Volgens het 'moerdijks recht' kon blijkbaar ook een afzonderlijke schepengerecht worden ingesteld, hetgeen wij in 1324 en 1325 bij Stavenisse en Poortvliet zien gebeuren.²⁴ Waarschijnlijk betrof het hier grote ondernemingen, waarvan verwacht kon worden dat er wel wat te berechten zou zijn bij de delvers, die er zouden gaan werken. De meeste moerdijken werden aan hun lot overgelaten als de grond uitgeput was. Na verloop van tijd kon dan weer opslibbing volgen en bedijking.

De moertering als onderneming met een commercieel doel treedt ons tegemoet in de oudste bewaarde rekening van de grafelijke rentmeester over 1318.²⁵ Vele tientallen personen betalen legschat aan de graaf, deels op basis van een hoeveelheid moer en zoutketen, deels op basis van kuipen zout. De ratio van het verschil ontgaat ons. Het betreft 'verse' of 'zoete' legschat, hetgeen betekent dat het om binnendijks moeren gaat. Alle posten hebben betrekking op slechts één moergebied, namelijk de Meenreweide bij Poortvliet. De legschat wordt geheven van een onbekend aantal gemeten moer en van 55 zoutketen, het kuipgeld van 8.353 kuipen zout. Dit is waarschijnlijk niet de hele belasting, want in 1298 verklaarde Arnoud van Halebeke dat een derde van de legschat op de Meenreweide hem toekwam.²⁶ In de bewaarde rekeningen uit omstreeks 1340 blijkt dat er dan legschat wordt betaald van binnendijks, maar vooral van buitendijks moeren. Niet meer op de Meenreweide, maar elders bij Tholen en in de buurt van Sommelsdijk. Als basis van de belasting nu geen keten en kuipen meer, maar alleen de oppervlakte moer, veelal uitgedrukt in moerdijkjes, waarvan de omvang altijd beneden en soms ver beneden de 50 gemeten blijft.²⁷

Wij wagen het om veronderstellenderwijs enkele gevolgtrekkingen te maken. De zout producerende moerlanden, waaruit legschat werd betaald, wisselden snel ten gevolge van uitputting en nieuwe concessies, maar waren veel talrijker dan de ontvangsten van alleen de grafelijke legschat suggereren. Die zout producerende moerlanden blijken in de 14e eeuw te liggen in Zeeland Beoosten Schelde. Niet alleen de legschatposten, maar ook de oorkonden van uitgifte van moerland hebben hierop betrekking en op het aangrenzende westelijk Brabant en de Hollandse eilanden, maar niet of praktisch niet op Zeeland Bewesten Schelde. De zoutketen staan in 1318 nog in het moerland. Het zout wordt gezoden op de plaats waar de darink is gedolven. Op een verwerking ter plaatse en niet op fabricage in de stad is trouwens de legschat per kuip gebaseerd. De meeste bronnen over de zelnering in de steden dateren pas uit de 15e eeuw, alleen in Tholen treedt een panneliedengilde al in 1350 voor het voetlicht²⁸. Het zoutzieden ter plaatse blijkt dan al een georganiseerde bedrijfstak te zijn. Zijn de keten van de Meenreweide uit 1318 dan inmiddels naar Tholen verhuisd? In Zierikzee fungeert in 1370 een zoutmeter.²⁹

Een andere veronderstelling, waaraan wij ons durven wagen, is dat moertering op grote schaal in Zeeland Bewesten Schelde eerder tot het verleden behoorde dan in Beoosten Schelde. De bloeitijd van de uitbating van de latere Wilde Moeren in Oost-Zuid-Beveland, die wij zopas schattenderwijs in de 12e en de eerste helft van de 13e eeuw situeerden, zou daarmee in overeenstemming zijn. Toen was er zeker

24 F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland*, 4 dln.(Leiden 1753-1756), II, 344 (Papenmeer bij Stavenisse, 20-10-1324), 353 (Meenreweide bij Poortvliet, 17-6-1325).

25 H.G. Hamaker ed., *De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis*, 2 dln.(Utrecht 1879-80) Werken H. G., nieuwe serie, 29, 30, I, 85 e.v. De Meenreweide waarvan hier sprake is, lag binnendijks en kan niet dezelfde zijn als het schor dat in 1325 als moerdijk werd uitgegeven (zie vorige noot). Waarschijnlijk was dat aangrenzend.

26 M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* (Den Haag 1977), I-4, nr. 1690 (30-6-1298).

27 Hamaker, *De rekeningen*, II, 71 e.v.

28 Van Mieris, *Charterboek*, II, 784 (19-7-1350).

29 Streekarchief Zierikzee, Poortboek Zierikzee 1302-1649, sub dato 22-10-1370. In hetzelfde boek wordt in het jaar 1302 een nieuwe poorter ingeschreven onder de naam *Wouter, die keetrieder*. Of hij iets met zoutketen te maken heeft, weten wij niet.

nog geen stedelijke zoutindustrie. Toch moet ook in andere steden de zoutindustrie ontstaan zijn vóór de grootscheepse aanvoer van grof zout uit Spanje en Frankrijk, want in elke zoutstad lagen al in de 15e eeuw 'zelken', grote bergen verwerkte zelas, die van de aanvoer van de inheemse grondstof getuigen. Wel moeten in de 14e en 15e eeuw de aanvoerlijnen van zelas al lang zijn geweest en betrof het zout uit Brabant of Vlaanderen, want zeker in Bewesten Schelde zal er in die tijd bij voorbeeld vlak bij Vlissingen, Goes en Reimerswale – behalve misschien hier en daar nog in een klein poldertje³⁰ – niet meer voor industriële doeleinden zijn gedolven. Over de handel in zout hebben we oudere berichten. Zo verklaarden in 1259 enkele bejaarde Zierikzeese zouthandelaren dat zij vroeger (lees: in de eerste helft van de 13e eeuw) de generale zoutmarkt in Antwerpen frequenteerden.³¹ Zoutschepen deden ook Dordrecht aan, zoals blijkt uit het tolprivilege voor die stad uit 1252.³² Waarschijnlijk gaat het hier nog om inheems zout, maar de concurrentie met vreemd zout zou niet lang meer op zich laten wachten. Of het overzees zout dat twee Zeeuwse kooplieden in 1316 in Great Yarmouth in Engeland aanvoeren uit Zeeland komt of uit Frankrijk of Spanje is moeilijk te zeggen.³³

Het binnendijks moeren

Het binnendijks moeren geschiedde weinig systematisch, hoewel soms in blokken, soms in sleuven werd gewerkt. In de meeste gevallen was de blokvormige percelering ten tijde van het moeren al aanwezig, want de randen van de percelen zijn vaak ongemeerd. Naast elkaar liggen half gemoerde percelen en geheel gemoerde, diep gemoerde, ondiep gemoerde en niet gemoerde percelen. Het heeft er de schijn van dat in de oude kernen individueel werd gemoerd, door ieder op zijn eigen perceel. Het binnendijkse moer was zeker niet uitgeput, toen men er mee ophield, want ook nu zit er nog aanzienlijk wat in de grond. Waarschijnlijk is de hoofdreden van het geleidelijk staken van de werkzaamheden toch de verderfelijke invloed op het land geweest en de vrees voor blijvende inundatie. In de akte van benoeming van een dijkgraaf van Tussen Honte en Hinkele (zuidoostelijk Zuid-Beveland) uit 1323 wordt de functionaris bevolen er voor te waken, dat *niement ghenen dari en slae ... anders dan die kuere hout*.³⁴ Dat betekent dat toen het niet absolute verbod van de keur van 1256 nog steeds gold. Vóór 1395 echter moet de graaf de binnendijkse moerenering voor de zoutwinning *expressis verbis* hebben verboden, want in dat jaar vaardigde graaf Albrecht een aanvullend verbod uit voor Schouwen en Zuid-Beveland. De lieden daar groeven meer darink uit *dan men aldaer uptie haerstedden verbermt*, waardoor het land in grote schade zou komen.³⁵ Brandstof voor haardsteden, dat mag nog, maar voor industriële doeleinden is darink taboe, zelfs in de meekrapstoven: *dat niemant mede en droge dan bi houte of mit houtcolen*.

Het moeren wordt illegaal

De nieuwe keur van Zeeland van 1495 stelde op het moeren voor zout de grote boete van 100 pond, maar liet het delven van eigen brandstof nog steeds toe.³⁶ De ampliatio van de keur uit 1515 verbood, mogelijk onder invloed van de stormvloed van 1509 en 1511, ook het moeren voor brandstof.³⁷ Als compensatie mocht ieder nu bomen planten langs de openbare wegen langs zijn land en het hout dat daarvan kwam opstoken. Het hielp niet. In 1528 brachten de Staten van Zeeland het illegale moerdelven zelfs naar voren bij de blijde inkomste van de keizer, en opnieuw volgde een scherp verbod.³⁸ Van beslissende betekenis was echter dat het vervolgingsbeleid niet al te effectief was. Het werd niet aan het plaatselijk gezag overgelaten, maar behoorde tot de taak van de rentmeesters van Bewesten Schelde respectievelijk Beoosten Schelde. Hun regionale stadhouders vervolgden niet systematisch, maar alleen als zij in de buurt waren om boeven op te sporen. Zo werd slechts een gering aantal schuldigen beboet conform de keur, en die konden de boete dan nog afkopen door een compositie. Bezien wij

30 Zo krijgt nog in 1472 Willem van Oostende een grafelijk octrooi tot moeren in het Oostpoldertje ten zuiden van Biezelinge, Rijksarchief Middelburg, rekenkamer Bourg. Oost., nr. 62 (rek. Bewesten Schelde, 1472/73) fo 37v.

31 OHZ, III, nr. 1220 (14-9-1259).

32 OHZ, II, nr. 917 (23-4-1252).

33 H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, I (Den Haag 1928) R.G.P., grote serie, nr. 65, nr. 251 (9-12-1316).

34 Van Mieris, *Charterboek*, II, 312 (30-3-1323).

35 Algemeen rijksarchief Den Haag, Graven van Holland, nr. 228 fo 167v (5-5-1395).

36 Fruin, *Keuren*, 232.

37 Ibidem, 253.

38 Rijksarchief Middelburg, Rekenkamer A, voorl. nr. 452 (eerste copulaetboek) fo 173 (10-2-1528).

die composities dan blijkt het moernerer nog in het laatste decennium voor de grote vloed van 1530 een algemeen vergrijp te zijn geweest, dat op alle eilanden gepleegd werd. Ook relatief veel priesters, kanunniken en kerkmeesters maakten zich er aan schuldig, en zelfs schouten. In de dorpen van Oost-Zuid-Beveland, die in 1530 en 1532 zouden ten ondergaan, werden in de jaren 1521-1529 in totaal 152 composities gesloten over dit voor de dijkage funeste vergrijp, waarvan 32 in Nieuwlande, 28 in Tolsende en 28 in Bath.³⁹ Het was het topje van de ijsberg.

Summary

In the province of Zeeland peat-digging can be pointed out as early as the eighth century AD. In that period it was done exclusively for the use of fuel in the region itself. Peat-digging for the production of salt occurred from the twelfth century onwards. As digging both on the inside and on the outside of the dikes could present a danger to the sea-dikes, legislation was proclaimed in the thirteenth century, which was to diminish the risks of peat-digging. On the landside of the dikes peat was not extracted very systematically. Due to exhaustion there was a rapid change of peat-lands. In the fifteenth century exhaustion was the reason why in the salt production of Zeeland the drab peat-salt was more and more replaced by coarse salt imported from south-west Europe. In the sixteenth century the salt industry still existed in Zeeland, but there was no more peat-digging.

³⁹ Ibidem, Rekenkamer Bourg. Oost., nrs 233-240 (rek. Bewesten Schelde, 1521-1529).